

A kopernikuszi fordulat és Kant platonizmusa*

KELEMEN JÁNOS

Kant önértelmezése és az általános vélekedés szerint a kritikai filozófia kiindulópontja a kopernikuszi fordulat. A fordulatot a megismerés alapszituációjának az átértelmezése hozta magával. Azt a feltevést, hogy ismereteink igazodnak a tárgyakhoz, *A tiszta ész kritikájának* egy híres helye szerint Kant azzal cserélte fel, hogy a tárgyak igazodnak ismereteinkhez: „Mostanáig feltételezték, hogy ismereteinknek mindig tárgyakhoz kell igazodniuk; ám e feltételezés következtében megbukott minden kísérlet, hogy fogalmak útján, *a priori* megtudjunk valamit a tárgyakról, és bővítsük ismereteinket. Próbáljuk hát meg egyszer, nem jutunk-e messzebbre a metafizika feladatainak terén, ha feltesszük, hogy a tárgyaknak kell ismereteinkhez igazodniuk, ami jobban megfelel a követelménynek, hogy *a priori* tudással rendelkezessünk róluk”.¹

Ha az előbbi mondatokat és Kant további magyarázatait szó szerint vesszük, akkor a fordulat kimerül abban, hogy új perspektívát választunk ismereteink bizonyosságának igazolásához. Már pedig azt mondani, hogy a perspektíva megválasztásától függ, hogy a tárgyak hogyan jelennek meg számunkra, s hogyan értékelhető a róluk alkotott ismeret, nem nagyon különbözik a szokásos idealizmustól. Kant ennek ellenére hangsúlyozza javaslatának

* A tanulmány létrejöttét a Magyar Tudományos Akadémia – Támogatott Kutatócsoportok Irodája támogatása tette lehetővé.

¹ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Ictus, Szeged, 1995, 35. [A továbbiakban; TÉK.] Az alábbi néhány hivatkozás során nem veszem tekintetbe a TÉK (A) és TÉK (B) közötti különbséget, mert a tárgyalási probléma szempontjából irreleváns.

forradalmi voltát, s korának „rossz hírbe keveredett” idealizmusával, melyet empirikusnak nevez, szembeállítja a maga eredetinek gondolt transzcendentális idealizmusát.

Ha Kant jogosan vindikálja magának az eredetiséget, akkor a kopernikuszi fordulat több annál, mint ahogyan azt maga is jellemzi. S valóban, Kant elveti azt a feltevést, hogy a világ saját ideáink összessége, s nem használja azt az érvet, hogy mivel kép telenek vagyunk ideáinkat a dolgokkal és mások ideáival összehasonlítani, nem dönthető el, vajon ezek hűen reprezentálják-e a dolgokat, vagy hogy reprezentálnak-e egyáltalán rajtunk kívüli dolgokat. Számára nem az a probléma, hogy mi a dolgok és az egyéni tudat részét alkotó mentális tárgyak viszonya, hanem az, hogy a megismerőnek a tárgyakról alkotott tudata hogyan függ az egyáltalában vett tudat szerkezetétől és tevékenységétől. Erre a kérdésre híres „azonossági tétele” adja meg a választ, amely szerint „valamely egyáltalán lehetséges tapasztalat *a priori* feltételei egyúttal annak is feltételei, hogy a tapasztalat tárgyai lehetségesek”.² A tárgyak tehát a tapasztalatban konstituálódnak, a tárgy egysége a tudat egységéből, vagy ahogy Kant mondja, az appercepció szintetikus egységéből eredeztethető. Minden ismeret előfeltételezi a képzelőerő *a priori* szintetikus tevékenységét.

Ez a válasz, mely főként a kategóriák transzcendentális dedukciójára támaszkodik, azt mutatja, hogy Kant a megismerést nem passzív leképezésként, hanem aktív tevékenységként fogja fel, ahogyan a standard Kant-interpretáció mindig ki is emelte. Ugyancsak a standard Kant-interpretáció szerint a megismerés aktív jellege abban áll, hogy a szemlélet a priori formáinak és az értelem a priori fogalmainak segítségével a megismerő alany rendet visz az érzéki sokféleségbe, s ezzel mintegy megalkotja a jelenségvilágot, pontosabban azt a módot, ahogyan a világ bármely lehetséges tudat számára megjelenik. Ahhoz, hogy a megjelenő világot úgy foghassuk fel, mint a tudati aktivitás eredményét, szét kellett választani a jelenséget és a magában való dolgot, melyet a megismerés nem érint, s melyről a megismerő nem alkothat képet.

Ezek szerint a kopernikuszi fordulat tartalmát a következő képlet fejezi ki: „*a tudat aktivitásának tétele plusz a jelenség és a magában való dolog megkülönböztetése*”.

Úgy vélem, hogy – mint máshol igyekeztem bővebben kifejteni – ez a képlet nem fejezi ki kellő módon a kopernikuszi fordulat lényegét.³ Amikor Kant a bizonyos tudás, illetve az *a priori* megis-

² TÉK 652.

³ Kelemen János: A kopernikuszi fordulat és a „humanista Kant”. Az ELTE Filozófiai Intézetének 2004. szeptember 23–25-én megtartott

merés lehetőségét vizsgálja, és sok más elődjéhez hasonlóan a matematika és a fizika tanúságtételét veszi alapul, akkor nem egy szerűen azt mondja, hogy a matematika és a matematikai természettudomány kijelentéseivel a matematikai és a fizikai tárgyak *megjelenési módját* vagy a róluk alkotott *képet* teremtjük meg, hanem sokkal inkább azt, hogy *magát a megismerendő tárgyat* teremtjük meg. Evidens példa erre a geometria. Egy alakzat meg szerkesztése során nemcsak a szó átvitt, hanem valódi értelmében is *létrehozzuk* a tárgyat, amely megjelenik intuíciónkban, s amely nek tulajdonságait vizsgálni szeretnénk. A matematikus feladata – mutat rá Kant – „abban áll, hogy az alakzatot annak révén alkossa meg (konstrukció útján), amit fogalmak szerint, *a priori* módon ő maga gondolt el benne és ábrázolt”.⁴ Félreérthetetlen kijelentései szólnak amellet, hogy a Bacon- és Galilei-féle kísérleti fizikára nézve szintén érvényesnek tartja, hogy „az ész csak azt látja be, amit maga hoz létre”.⁵ Ezen kétségtelenül azt érti, hogy amikor a tudós kísérletei során elszigeteli a megméréndő fizikai tulajdonságokat, akkor mesterséges tárgyakat teremt a megismerés számára.

Legalább két különböző értelemben mondhatjuk tehát, hogy a megismerés aktív tevékenység. Az első, általánosabb értelemben a tudat – a képzelőerő a priori szintetikus tevékenysége révén – megteremti a *jelenségvilágot*, s a tárgyakat mint tárgyakat érintetlenül hagyja. A második, specifikus esetben a tárgyakat *ténylegesen létrehozza* vagy *konstituálja*. Úgy vélem, a kopernikuszi fordulat szempontjából ez az utóbbi, specifikus eset az alapvető, s a matematikára való hivatkozásnak pontosan az a szerepe, hogy megértsük a tudatnak ezt a konstitutív, tárgy-alkotó erejét. Amennyiben a bizonyosságot és az a priori tudást a matematika és a matematikai természettudomány példázza, annyiban az is elmondható, hogy az a priori igazságok lehetősége azon alapszik, hogy magunk teremtjük meg azt a tárgyat, amelyre a szóbanforgó igazság vonatkozik.

A fenti képletet a mondottak alapján a következőképpen kell módosítani: „kopernikuszi fordulat = *a tudat konstitutív természete tének tétele* plusz *a tudat általában vett aktivitásának tétele* plusz *a jelenség és a magában való dolog megkülönböztetése*”.

A kopernikuszi fordulat első két komponensét Kant előtt számos filozófus kidolgozta. Különösen igaz ez az első komponensre:

Kant-konferenciájára készült előadás. Jelen írásomban az előző szöveg egyik nyitva hagyott kérdéséhez térek vissza.

⁴TÉK 31.

⁵Uo.

Ficinótól Cardanón, Patrizzin, Sanctiuson, Campanellán, Hobbeson át Vicóig szinte a teljes humanista hagyomány vallotta, hogy arról van tökéletes tudásunk, amit magunk csináltunk, s ezt sokan a geometria és a matematika példájából szűrték le. Vico, aki ennek a hagyománynak késői fejleményét és csúcspontját képviseli, kijelentette: „veri criterium est ipse fecisse”, „az igazságnak az a kritériuma, hogy az ember maga csinálta”.⁶

Önmagában azzal, hogy a kritikai filozófiához vezető fordulatot „kopernikuszinak” nevezte, Kant a filozófia egész addigi története körül kívánt ítéletet mondani, azt sugallva, hogy mielőtt új utakat keresett volna a múltból örökölt problémák megoldásához, minden addig ismert megoldási lehetőséget mérlegre tett. Ennek a feltevésnek (illetve annak a sugalmazott ténynek, hogy a fordulat annyira radikális, mint vélte), ellentmondanak az előbbi, inkább csak emlékeztetőnek szánt megjegyzések: a kopernikuszi fordulat már az ő fellépése előtt régóta érlelődött. A filozófia történetében nem ritka jelenség, hogy egy gondolkodó nincs tudatában az általa hirdetett nézetek előzményeinek, vagy egyszerűen nem akar róluk tudomást venni. Ám abban a nagyságrendben, amelyet a kanti filozófia képvisel, ez magyarázatot igényel.

Problémánk tehát az, hogy miközben a tudat konstitutív és aktív jellegére vonatkozó tézist a humanisták korábban megfogalmazták, Kant a kopernikuszi fordulatot előzmények nélkülinek tünteti fel. Problémánk történeti: hogyan lehetséges, hogy Kant – bár a humanista tradíció kívül esett látókörén – filozófiájának egyik kulcskérdésében a humanisták, így nem utolsósorban Vico folytatójának bizonyult?

Az alábbiakban ennek a kérdésnek a megválaszolásához szeretnék egy szempont kiemelésével, mégpedig a platonizmus szerepére vonatkozó megfontolással hozzájárulni.

A humanisták etikai elmélete és emberképe mélyen a platonizmusban gyökerezik, s a platonizmushoz, mint a filozófiai gondolkodás egyik állandó pólusához, Kant is komolyan vonzódott. Kant az idea-elméletet mind az etika, mind a természetismeret szempontjából pozitívan értékelt, Platón érdemének tudva be, hogy túlemelkedett „az anyagi világ leképező szemlélésén”,⁷ vagyis a reprezentacionalista ismeretelméleten. Talán nem véletlen, hogy éppen az „idea” terminus értelmezése során jutott odáig, hogy leszögezze: sokszor „jobban megértjük a vizsgált szerzőt, mint

⁶ Giambattista Vico: De antiquissima italorum sapientia. In *Opere filosofiche*. Sansoni, Firenze, 1971, 62–64.

⁷ TÉK 304.

amennyire ő értette önmagát”. Ezzel nemcsak egy máig köve tendőnek vélt hermeneutikai elvet fogalmazott meg, hanem azt is kifejezésre juttatta, hogy Platón értő olvasójának véli magát.

Platón-olvasatának lényege az, hogy míg Platón szolgálatai már a spekulatív gondolkodás terén is „figyelemre méltók”, addig az erkölcs, a törvényhozás és a vallás terén egyenesen rendkívüliek, vagyis „egészen különlegesek”. Ez az a terület, ahol – mint mondta – „az emberi ész valódi kauzalitást mutat föl”, vagyis az ideák kauzális hatékonyságát felhasználva az emberek maguk teremtik meg világukat.

Amikor Kant megkülönbözteti azt a területet, ahol az ideák a természeti dolgok a priori mintáinak tekintendők, attól a terület től, ahol az ideák kauzálisan is hatékonyak, a humanistákhoz hasonlón jár el. A humanistákéhoz hasonló distinkciót hajt végre a humanistákéhoz hasonló Platón-olvasatra támaszkodva. Innen mind a humanisták, mind ő könnyen léphettek tovább ahhoz a gondolathoz, hogy olyan területeken vannak bizonyos ismereteink, ahol az észnek valódi kauzalitása van, illetve – tovább idézve Kantot – „ahol az ideák ható okokká (a cselekedeteknek és azok tárgyainak okaivá) lesznek”.⁹

A platóni ihletés így módon elégséges magyarázatul szolgálhat a kopernikuszi fordulat és a korábbi humanista fordulat közötti kontinuitásra.

⁸ TÉK 301.

⁹ Uo.